

Mål & Mæle · 3

1. årgang 1974

Åh, jeg hoboede

Hobo er amerikansk og betyder 'vagabondere', men i *hoboede* er det bøjet på dansk! Denne blanding er karakteristisk for det dansk-amerikansk vi bringer en prøve på. Det er en gammel udvandrer der fortæller historier fra sin ungdom i USA. I næste nummer af Mål & Mæle kommer der en artikel der handler om dansk-amerikanskens ejendommeligheder.

SIDE 24

Monarkerne og sproget

Chr. Xs sprog var tyskpåvirket, Frederik IX var folkelig, og Margrethe II har et meget aristokratisk sprog, plejer man at sige. Læs om det kgl. danske rigsmål i artiklen

SIDE 19

Sociolingsvistik

er den sprogvidenskab som beskæftiger sig med sprogets sammenhæng med samfundsforholdene. Det er et synspunkt som i disse år får større og større betydning for sprogforskningen. Enhver sprogvidenskab må i sidste instans være en sociolingsvistik, sprogforskning er samfundvidenskab, hedder det i artiklen

SIDE 14

Kom! Se! Læs!

Bydemåderne er de sprogformer som vi fremfor nogen bruger når vi vil påvirke hinandens handlinger. De ser ud til at være meget indviklede i brug og styret af et helt sæt af sproglige ritualer der hårfint trækker grænsen mellem venlighed og grovhed. Vær så venlig at læse om dette på

SIDE 7

Brevkasse om
Sprogligheder 2

Imperativ 7

Johanne. Om
Klassesprog 14

Kgl. Dansk
Rigsmål 19

Åh, jeg hoboede 24

Høn. Om hvad sprog
kan bruges til 29

I Almindelighed synes der at gælde den Lov for Sproget, at det sjældent tales smukt af Folk, der sidder for godt i det.
Poul Henningsen

SPROGLIGHEDER

? Kære „Mål & Mæle“.
Herhjemme har vi diskutere, hvornår og hvorfor *forloren* skiftede betydning (fra forloren søn til forloren hare). Den nye brug kendes også fra svensk – men hvad er det egentlig for noget kispus?

Jeg nyder at læse M & M – det er både morsomt og interessant!

Venlig hilsen
Agnes Licht,
Ballerup.

! *Forloren* er et ord der er lånt fra tysk (verloren). Da det kom til Danmark engang i reformationstiden betød det '(for)tabt', ligesom stadig på tysk. I ældre bibler hedder det jo netop *den forlorne søn*, men det har man måttet rette til *den fortabte søn* (Luk. 15,11–31). Nu har ordet imidlertid helt skiftet betydning til 'falsk', 'surrogatagtig', 'uægte'.

Det begyndte engang i slutningen af 1700-tallet, og udgangspunktet var forbindelser som *forlorent hår* og *forlorne tænder*: det var proteser – parykker og ge-bisser – som man fremstillede af hår og tænder andre havde tabt. Altså egentlig langt mere ægte varer end vore dages parykker og tandproteser. Betydningen 'falsk' osv. kendes slet ikke fra tysk, og forresten da heller ikke fra svensk!

Den slags betydningsændringer er ikke usædvanlige. Endelsen *-bar* fx, betød

oprindelig 'som kan bære': *frugtbar* betød 'som kan bære frugt', *lastbar* (fx om heste) 'som kan bære byrder', *værbar* 'våbenfør' ('som kan bære et væрге'); og en giftfærdig ung pige betegnede man som *mandbar* (den detaljerede analyse overlades til læseren). Senere kom *-bar* så til, mere abstrakt at betegne at noget var egnet til et eller andet, og så får vi *sejlbare*, *salgbare*, *hørbare*, *bærbare*, *gangbare*, *planlægningsbare* osv. – *Dæmpe* betød oprindelig 'få til at dampe', og det var det man gjorde når man smed vand eller jord på ilden for at slukke den eller i det mindste få den til at brænde svagere. Senere tænker man kun på virkningen: 'nedsætte styrken af noget', og så kan man pludselig *dæmpe* radioen, efterspørgslen, stemmen osv.

Til sidst kan jeg tænke mig at De gerne vil vide hvad så *forloren skildpadde* hedder på tysk. Det hedder *såmænd* *Mockturtle*. Die *Mockturtle!*

EH

? Kære Mål & Mæle! Hvad hedder *decibel* i flertal? Jeg har hørt formen *decibler*, er det rigtigt?

Viggo Olsen
Ellebjergervej 101⁵, to
2450 SV

! Kære Viggo Olsen. Decibel er en måleenhed for hvor kraftig en lyd er. Ordet er sat sammen af *deci-*, som be-

tyder 1/10, og *bel*, efter navnet på telefonens opfinder Graham Bell. Mange fysiske enheder har på samme måde navn efter en stor opfinder eller videnskabsmand inden for området: *gauss*, *ohm*, *watt*, *ångström*. Og det giver altid store sproglige problemer; hvordan udtaler en englænder fx en *ångström*?

Sådan er det også med *decibel*. Det første problem er hvordan man skal udtale ordet i ental. Man kan både høre en udtale der rimer på *penibel* og en der rimer på (hun hedder ikke) *Eli, vel*. Den sidste er nok at foretrække, så man kan genkende forstavelsen *deci-*, som jo også findes i andre måleenheder: *decimeter*, *deciliter*.

Der er imidlertid et særligt problem med samme forstavelse: hvorfor taler man om at den officielle faregrænse er 90 *decibel*, hvorfor siger man ikke 9 *bel*? Man går jo heller ikke ind og køber 20 deciliter mælk, men 2 liter. Betegnelsen *en bel* findes nemlig, den er defineret som et vist tryk målt i watt, på en vis flade målt i cm². Men den betegner en lydstyrke så stor at alt ville blive blæst omkuld af den. Derfor bruger man *decibel* i stedet for. Den har jo sine relevante værdier liggende mellem 0 og 100. Og decibel-skalaen er en såkaldt logaritmisk skala; det betyder at 10 decibel slet ikke er 1 bel. Det betyder også at en fordobling af en lydstyrke på 84 decibel betegnes 90 decibel. Dette forhold har sikkert forårsaget meget forvirring i støjdebatten, og det er da også upraktisk at bruge *deci-* både om en almindelig tiendedel og om en logaritmisk tiendedel, men sådan er det. (Og

det var måske et argument for at glemme det med tiendedelen igen, og udtale decibel som penibell)

Så kommer vi til hvad ordet hedder i flertal. I virkeligheden har man ikke særlig brug for flertal. Langt de fleste betegnelser for mål, vægt, og kvantum hedder nemlig, når de står efter et tal større end 1, det samme som i ental: *én kilometer, 10 kilometer, 1 døgn, 10 døgn, 220 volt, 2 liter.* (Der er undtagelser som: *en tomme, 30 tommer, 1 krone, 10 000 kroner.* Undtagelserne er især ord på to stavelser der ender på *-e.*)

Efter den regel vil det være naturligt at sige: *en decibel, 20 decibel.*

Nu findes der imidlertid tilfælde hvor også de omtalte ord bøjes i flertal; så betegner de ikke måleenheden, men snarere det der måles: *de sidste kilometre var de hårdeste at løbe; nu havde han igen drukket for meget mælk, litrene lå tungt i maven.* Så kan man også have brug for *decibel* i flertal bestemt form, fx i sætningen *dette apparat kan ikke længere måle* – og så ordet *decibel* i flertal bestemt form – *fra 80 til 90, efter at det er faldet på gulvet.* Når vi er kommet så langt kommer problemet hvad flertalsformen da skal hedde. Hvis man – som vi gjorde – udtaler *decibel* som (hun hedder ikke) *Eli, vel,* kan det umuligt hedde *decibler.* Det ville være lige så forkert som at kalde flere træer af arten *mirabel* for *mirabler.* Problemet er imidlertid at der ikke er nogen ord på dansk der ligner *decibel* – det kan man også se af det fortvivlede rim jeg har fundet på. Tre-

stavelserord der ender på *-el,* har altid stød – det vil sige det der i udtalen adskiller *bønder fra bøtter* – fx *mirabel, kantarel, akvarel.* Der findes på den anden side ikke nogle bedre ord at sammenligne med, så jeg vil foreslå at man bøjer *decibel* som dem, med *-erne* i bestemt flertal. Og hermed er der altså åbnet mulighed for en socialrealistisk forfatter til at skrive om en pige, at hun stod midt i krydset Ellebjergvej-Borgmester Christiansens Gade og *decibellerne blafrede i trommehinderne på hende.*

OT

? Hvad siger I til denne form for sætningskonstruktioner? „Han, der er 39 år, kom 1957 til Jyske Kommuners Hulkortcentral, hvor han 1969 blev EDB-chef.“ „Fru MW er død, 89 år gammel. Hun, der var fra Odder, var enke efter EW, der i mange år havde Herning Fjerkræslagteri“. De skurrer i mit øre, er det med rette?

Lene Herler,
Hinnerup.

! Den skurrende konstruktion findes næsten kun i rubrikken med dagens navne i dagspressen, altså de små biografier i anledning af ud nævnelser, skandaler eller dødsfald. Der er de til gengæld meget almindelige.

Vi kommer ikke uden om lidt grammatik hvis vi skal se nærmere på problemet. Det drejer sig om de såkaldte relativsætninger (de indledes tit af *der* eller *som*). Relativsætninger kan være nødvendige eller de kan være parentetiske. De nødvendige er ikke undværes hvis læ-

seren eller modtageren i det hele taget skal være klar over hvad der tales om: *det hus der brændte sidste år, var ikke forsikret* – *en græsplæne der skal slås to gange om ugen, er en plage. . . . der brændte sidste år og . . . som skal slås to gange om ugen* er absolut nødvendige for at det skal fremgå hvilket bestemt hus det gik ud over og hvilken bestemt type græsplæne der er tale om.

Andrerledes i sætninger som *Jensens hus, der brændte sidste år, var ikke forsikret* – *den nyanlagte græsplæne, der skal slås to gange om ugen, er på over 800 m².* Her er *der-* og *som-*sætningerne parentetiske, dvs. de er ikke nødvendige for at vi er klar over hvad for et hus og hvad for en græsplæne det drejer sig om – det fremgår i forvejen: *Jensens hus var ikke forsikret* – *den nyanlagte græsplæne er på over 800 m².* Man kan som regel kende de parentetiske sætninger på at man tit holder en lille pause før og efter, sætter tonen ned og tempoet op; det er ligesom en måde at udtale parentesens på. I øvrigt kan man putte et *for resten, i øvrigt* eller i *parentes bemærket* el. lign. ind uden nogen videre betydningsændring: *Jensens hus, der i øvrigt ikke for forsikret, brændte sidste år.* Det går ikke med en nødvendig sætning: *en græsplæne der for resten skal slås to gange om ugen, er en plage.* Den sætning betyder noget helt andet end den uden *for resten.*

De nødvendige relativsætninger er noget ganske almindeligt i alt talesprog. Det er de parentetiske absolut

ikke; de hører udpræget til skriftsproget. Det der står i den parentetiske sætning er i virkeligheden en ret selvstændig oplysning, og i talesproget og i det ikke alt for papirknitrrende skriftsprog foretrækker man i stedet at lave to forskellige sætninger: *Jensens hus brændte sidste år. Det var ikke forsikret – den nyanlagte græsplæne skal slås to gange om ugen, og den er over 800 m².*

De sætninger De har studset over er klart af den parentetiske slags. Det der står i dem er ikke nødvendigt for at vi kan vide hvem *han* eller *hun* er. Vi kan også se at det er let at skrive dem om til selvstændige sætninger: *han er 39 år og han kom 1957 til JHK – hun var fra Odder og enke efter EW.*

Nu er det ikke nok til at få en relativsætning til at skurre, at den er parentetisk. Faktisk indeholder de udklip De sendte os, tre andre af de parentetiske, og de har øjensynlig ikke generet Dem. Det særlige ved dem De ikke kan lide – og det er De bestemt ikke ene om – er at de hører til et *han* eller *hun*.

Disse ord er normalt tryk-svage hvis de ikke skal fremhæves specielt; sammenlign fx *jeg kender ham ikke* og *jeg kender ikke ham*. Når der kommer en relativsætning efter, så skal *han/hun* have tryk; men fjerner vi relativsætningen, bliver de tryk-svage: *han ... kom 1957 til JHK – hun ... var enke efter EW*, for i denne sammenhæng er der ikke brug for nogen fremhævelse. Det vil sige at relativsætningen her så at sige påtvinger *han/hun* et tryk som der ikke er betydningmæssig dækning for. Det er denne skævhed der

er skyld i at de fleste af os synes at konstruktionen skurrer.

De nødvendige relativsætninger er som sagt noget ganske almindeligt i talesproget (og i skriftsproget) – også efter *han/hun*, eller rettere *ham/hende*: *ham der er 39 rejser til Ålborg, men ham der er 25 tager til Grønland – hende der var fra Odder blev gift med EW, den anden var ugift hele sit liv*. Men den nødvendige relativsætning kan slet ikke skilles fra *ham/hende*, det er ikke bare et parentetisk indskud, så derfor opstår der ingen konflikt mellem form og betydning.

EH

? Kære Erik Hansen og Ole Tøgeby, når man læser „Sprogligheder“ i det sidste nummer af „Mål & Måle“, synes man at den ene af jer skulle have læst den andens kommentar om smeden og bageren før han skrev, at man ikke kunne give dispensation for

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen og Ole Tøgeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til

ARENA, Forfatterens forlag,
Gule Hus, Taarupgaard
8331 Løgstrup
og mærk det
SPROGLIGHEDER

at bruge ordet „dispentant“, fordi man jo ikke kan få *dispentant* af det latinske ord *dispenso*.

Man kan jo næsten ordret fortsætte med Erik Hansens ord: „Det hænger selvfølgelig sammen med at ikke ret mange tænker på hvor udtrykket er taget fra, og det er ganske normalt. . . Når vi nu først har glemt at det er latin, så er der nogle tendenser i moderne dansk der kan begynde at virke.“ Måske ville det være meget interessant, om Ole Tøgeby kunne fortælle lidt mere om de tendenser som ligger til grund for ordet *dispentants* opståen?

Hvorfor giver I dispensation, når det drejer sig om latin? Tidsskriftet hedder jo Mål & Måle, og ej Løgn & Latin!

Venlig hilsen
Hartmut Haberland
Hedehusene

! Kære Hartmut Haberland. De tendenser i moderne dansk der ligger til grund for ordet *dispentants* opståen er følgende:

Der findes en række gode gamle danske ord der ender på *-ens*: *tendens*, *potens*, *frekvens*, *eksistens*. De har alle sammen forbindelse til nogle andre gode danske ord der indeholder forbindelsen *-ent*: *tendentiel*, *potentat*, *frekvent*, *eksistentialisme*.

Det skyldes at der på latin er en helt regelmæssig og udbredt vekslen mellem *s* og *t* i samme ord, især i former efter *n*. Vi har så mange latinske fremmedord at man godt kan sige at det er en regel på moderne dansk. Og man kunne altså tænke sig en lignende vekslen mellem

dispens - ation og dispent - ant.

Når jeg foreslår *dispensat* eller *dispensant* så skyldes det en anden latinsk regelmæssighed som genkendes i mange fremmedord: nemlig at ord der kan have *-ation* også kan have *-ant* eller *-at*:

fabrik -ation,
spekul -ation,
korrel -ation,

fabrik -ant,
spekul -ant,

fabrik -at

korrel -at.

I denne regelmæssighed passer det jo fint med *dispens - ation*, *dispens -ant*, *dispens -at*. Og når vi så skal væge mellem *-ant* og *-at* kommer den tredje latinsk-danske regel ind i billedet: En *fabrik -ant* er 'en der fabrikerer' mens et *fabrik -at* er 'noget der bliver fabrikeret'. *-ant* er altså 'den der handler' mens *-at* udtrykker resultatet af handlingen. En *dispensat* (som du kalder en *dispentant*) er en der er resultatet af det at give dispensation - ikke den der udfører handlingen at give den.

Når vi skal vælge hvilken af de tre latinsk-danske regler vi vil bruge, ser vi at de to sidste er de bedste, før der er ikke noget der hedder en *dispens*.

Man kan for øvrigt se at det altsammen ikke drejer sig om latin men om danske fremmedord, for på latin betyder *dispensator* 'en kassefører'. Det er ham der fordeles pengene. Og *dispensat* kunne altså efter det latinske betyde *penge*, nemlig 'det fordelte'.

OT

? Kære Erik Hansen og Ole Togeby.

Må det være tilladt en læg læser, som ikke har gået på universitetet, ja end ikke er student, allerunderdanigst at gøre de højlærde redaktører opmærksom på, at uden for akademiske kredse er „skolen“ og „skoleelever“ i almindelighed folkeskolen og folkeskoleelever.

I Mål & Mæle nr. 2 er der både på forsiden og inde i artiklen redegjort for fænomener, som formelt omhandler „skolen“, reelt gymnasieskolen.

Dette blot være nævnt som en yderligere (og i øvrigt venlig) orientering om, at gymnasiet, gymnasielærerne, universitetet og slige steder ikke er hele verden, end ikke hele det danske samfund og ikke engang hele det danske skolebillede. Der er ikke ret meget mere end et af de de mindste tocifrede procenttal af landets borgere, der når at frekventere gymnasiet.

Med venlig hilsen
Mogens Jansen

! Kære Mogens Jansen.

Jeg indrømmer (også efter hver artikel) at mit ståsted er Københavns Universitet, og mit eksempel er fra en gymnasieskole, det kan jeg ikke løbe fra. Men tager jeg fejl, når jeg skriver at Kapers organiserede klasseundervisning ikke er ualmindelig i danske skoler, og dermed også mener folkeskoler? Gid det var så vell!

OT

? Kære Mål & Mæle.

Jeg vil gerne ønske virkelig hjertelig tillykke med den - rent sprogligt set - sjove nyskabelse „stedslig“. Jeg håber, at Ole Togeby finder det tidsligt rigtige og slutslige ord i den sag, hvis det skulle møde modstand af betydsdig og sagslig karakter.

Tak - iøvrigt - for et dejligt tidsskrift, som vi „almindelige“ mennesker også kan have glæde af. Håber jeres gode humør og helt imponerende veloplagthed kan vare ved.

Med venlig hilsen
Per Larsen
Målø

? I Grundtvigs digt på stenen på Odden Kirkegård står der til slut: „Thi skal de nævnes i løbende Tid Fædrenes værdige Sønner“.

Lige siden jeg gik i skole, hvor min lærer anfægtede dette *s*, har det skurret i mine ører, hver gang jeg hører denne sætning. Jeg har undersøgt Grundtvigs originale tekst, men måtte til min sorg konstatere, at det fæmøse *s* også findes dér. Det forekommer mig, at sætningens indhold vil være betydeligt mere Grundtvigsk og rigtig, dersom *s*'et stryges og betydningen derved bliver, at sønnerne er deres store forfædre værdige. Til gengæld finder jeg, at sætningen med *s*'et bevaret er temmelig banal og uden det historiske perspektiv, der ikke mindst på tidspunktet for digtets fremkomst var det særlige Grundtvigske præg.

Venlig hilsen
Kay Hyllested,
Roskilde.

! Det havde vi aldrig tænkt på før. Vi synes De har ret i den forstand at *Fædrene værdige Sønner* ville have givet god mening, men der har ganske rigtigt altid været *s*, også i originalstryk- ket i „Dagen“ fra 6. marts 1810.

Imidlertid er der heller ikke noget at bebrejde Grundtvig, for hans tekst er i fuld overensstemmelse med den almindelige sprogbrug. Den brug af *værdig* De kunne ønske, er den der i Ordbog over det Danske Sprog beskrives således: „som udtryk for beskaffenhed (kvalitet, værd, værdi) der ses i forhold til noget andet“. Eksempel: *Jeg har sagt, at hun ikke var Dem værdig, og det vil jeg forsvare* (Hauch). Men ODS kender også fra ældre tid betydningen „... som udtryk for at noget i de angivne eller blot ved sammenhængen bestemte forhold er af den rette beskaffenhed“.

Eksempel: *Vi gjøre alt for at danne hende til et værdigt qvindeligt Medlem af Samfundet* (L. L. Heiberg). Det er denne betydning vi har på mindstenen. Der mangler altså ikke nogen „dativ“ her.

Det er jo slet ikke sikkert at Grundtvig har overvejet om han skulle bruge den ene eller den anden form, men jeg kan da godt forestille mig en kvalitet ved *Fædrenes værdige Sønner* som det unægtelig mindre banale *Fædrene v. s.* mangler. *s*-formen minder mig om tale- måden *han er sin fars søn*, dvs. 'han ligner den gamle på ondt og – især – godt'. Det kunne altså være et meget diskret, men også meget grundtvigsk, indslag af det folkelige talesprog: de faldne søhelte er deres fædres sønner, der er en ubrudt forbindelse herfra til Tordenskjold, Niels Juel, vikingerne.

EH

Mål & Mæle

Redaktion:

Erik Hansen og Ole Togeby
Lay out: Bent Rohde

Tegninger: Henning Nielsen

Ekspedition:

Arena, Forfatterens Forlag.

Gule Hus, Taarupgaard,

8831 Løgstrup.

Telf. (06) 64 41 41.

Giro 6253857

Tryk:

Nørhaven Bogtrykkeri a/s,

Viborg

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 25,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til forlaget Arena. Alle henvendelser om adresseforandring, fejl ved bladets levering osv. bedes derimod rettet til postvæsenet.

Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

MÅL & MÆLE 4

udkommer

januar 1975

Imperativ

Kom! Se! Læs!

Det er bydemåden, den korte, nøgne form af udsagnsordene. Den kan i moderne dansk ikke bøjes; det gælder også mange andre sprog, og selv i sprog der flottes sig med bøjninger, er bydemåden meget afstumpet. Fx har den normalt ikke engang grundled. Det er noget der er faldet i øjnene på folk der har funderet over sprogets opståen. Bydemåden virker primitiv og rå, og det har affødt en af de lidt nedslående teorier om hvordan sproget er blevet til: oprindelsen skulle være korte, brutale bjæf hvormed man kostede rundt med hinanden.

Bydemåde eller *kommandérform* hedder det nok så anskueligt i skolegrammatikken. *Imperativ* hedder den på latin; *impero* 'jeg befaler', *imperator* 'kejser'. Der er format over glosen.

Vi skal ikke rode os ind i teorierne om sprogets opståen her. Men vi skal se lidt på hvor indviklet en sag bydemåden er i moderne dansk. Det primitive falder i al fald ikke i øjnene.

De fire grundtyper

Efter navnene at dømme må den mest iøjnefaldende brug af bydemåden være **ORDREN**: *hold mund! præsentér gevær! luk døren, for pokker! anfør Deres personnummer i nedenstående rubrik!* Ordren indebærer en mere eller mindre diskret bebudelse af ubehageligheder hvis den man taler til ikke retter sig efter byde-

måden. Altså »hvis du holder mund, undgår du sanktioner fra min side; hvis du ikke holder mund, vil jeg iværksætte sanktioner mod dig«. Ved sanktioner vil vi forstå ubehageligheder som iværksættes af en person. Det kan være et par på kassen, 6 dages skærpet arrest, nogle ukvemsord, eller en forsinkelse af ekspeditionen.

Ordren må nødvendigvis dreje sig om handlinger der er underlagt viljen. Man kan selv bestemme om man vil *holde mund, præsentere gevær, lukke døren* eller ej – bare man altså også tager ansvaret hvis man lader være. Men man kan ikke selv bestemme om man vil *blive forkølet, være bange, gå glip af pointen, tage fejl osv.*, og det kan derfor ikke nytte at kommandere folk til det: *bliv forkølet! vær bange! gå glip af pointen! tag fejl!* Derimod er det altsammen noget man kan gøre lidt for at undgå hvis man vil, og det giver grundlag for bydemåderne *bliv ikke forkølet! gå ikke glip af pointen!* osv.

Det er ikke nogen ordre, for der er ingen trusler om sanktioner. Meningen er »hvis du ikke bliver forkølet, undgår du ubehageligheder som feber og ondt i halsen; men hvis du bliver forkølet, får du feber og ondt i halsen«. Ubehagelighederne der advares imod er altså ikke iværksat af afsenderen; det er enten en slags naturlove, eller de kommer fra helt andre personer: *væk ikke Ole* (så bliver han rasende), *kom ikke for sent* (så bliver værtsparret fornærmet). Den brug af by-

demåden vil vi kalde ADVARSLEN (og den må ikke forveksles med truslen). Som man ser kan man også advare folk mod at udføre handlinger som reguleres af viljen.

Den advarende bydemåde er altid benægtet: *fald ikke ned af stigen! tag ikke fejl af det! frygt ikke!* – eller som man normalt benægter en bydemåde: *lad være at tabe dine handsker! lad vær og fald ned af stigen! lad være med at vække Ole!*

Nu er det ikke ubehageligheder altsammen. *Tag en cognac til!* er nok en bydemåde, men hverken ordre eller advarsel. Vi vil kalde den OPFORDRING (tilbud, instruktion): *brug dog min skrivemaskine så længe! ved udstigning, hold fast med venstre hånd!* Meningen er »hvis du tager en cognac til, opnår du en vis fordel (fx velsmag eller beruselse); hvis du ikke gør det, går du glip af en fordel«. Opfordringen er altså i modsætning til ordren noget frivilligt: det ville være godt for dig hvis du gjorde det, men jeg vil ikke tvinge dig.

Vi kan se det af den måde man siger nej på: *luk vinduet! vel vil jeg ej! – tag en cognac til! nej tak!*

Opfordringen er altså noget med fordele for modtageren. Men bydemåden kan også betyde fordele for afsenderen: *lån mig 100 kr.! hjælp! led os ikke i fristelse, men fri os fra det onde! ræk mig saltet!* Denne brug af bydemåder kalder vi BØNNEN, og betydningen er »hvis du låner mig 100 kr., opnår jeg en fordel; hvis du ikke gør det, går jeg glip af en fordel«.

Ordren

Det ser altsammen nogenlunde enkelt og let ud. Det svære kommer først når man begynder at studere alle de krumspring vi bruger for at formilde og tilsløre bydemåderne i dagligsproget.

Det er fx meget sjældent vi giver en ordre i en bydemåde slet og ret. Det sker først og fremmest hvor autoritetsforholdene af afsenderen, evt. også af modtageren, anses for at være helt klare. Sergenten har ret til at udstede ordrer til sine undermænd: *fald ned!* Lederen af en arbejdsproces er leder: *træk! sluk! stop!* Og en forælder kan mene at han eller hun har ret til at kommandere med børnene: *sid stille! spis op! gå i seng!*

I de fleste andre situationer må ordren pakkes ind for i det mindste at foregive at autoritetsforholdet ikke er så entydigt. En af standardmetoderne er noget med *venlig: indbetal venligst beløbet inden den 15. ds., vær venlig at gå længere frem i vognen, vær så venlig at give besked senest i overmorgen – i øvrigt med den mystiske forskel at vær venlig . . . er betydelig mere venligt end vær så venlig . . .* Se selv: *vær venlig at komme herhen / vær så venlig at komme herhen!*

Venlig skal antyde at det hele er noget der overlades til modtagerens velvillige forgodtbefindende, men det gør det ikke i virkeligheden. *Venlig* osv. kan nemlig ikke bruges i forbindelse med opfordringen, der jo virkelig er noget frivilligt: *sæt Dem venligst ned, tilsæt venligst 1 dl piskefløde, vær (så) venlig at hvile Dem lidt*. Det kan ikke være ment som opfordringer, tilbud eller instruktioner, men må været ordrer. Det samme med *tag venligst en cognac til* eller *vær (så) venlig at tage en cognac til*: situationen er ikke vært / gæst, men snarere læge / patient; en afholdsmand har fået ordineret to glas cognac før hvert måltid og har besvær med at klemme dem ned.

Venlig i opfordringer forekommer dog på en lidt naturstridig måde i den slikkede reklamestil: *blad venligst om til side 67, vær venlig at benytte nedenstående bestillingskupon*. Man har tydelig nok været så bange for at udstede ordrer at man netop er kommet til at gøre det.

Venlig osv. bruges heller ikke ved bøn: *lån mig venligst 100 kr., vær (så) venlig at holde døren for mig* opfattes vistnok som slet skjulte ordrer og altså ikke nær så venligt som man skulle tro. En bøn kan derimod forsynes med et *vær rar* eller *vær sød*: *vær rar og hold døren for mig, vær sød at låne mig 100 kr.* indebærer ikke trusler om sanktioner.

Advarslen går heller ikke med *venlig* osv., i hvert fald er det noget ret specielt der kommer ud af det: *lad venligst være med at blive forkølet, vær (så) venlig og lad vær med og fald ned af den stige*. Hvis dette ikke er en ren ordre, så er det en særlig mellemting mellem ordre og advarsel. Der er en klar undertone af »ellers skal du få med mig at bestille«, altså sanktion og ikke medmenneskelig omsorg.

Opfordringen

Det er tydeligt nok at det er ordren og bønnen der giver vanskeligheder. Her lægges der nemlig op til konflikter mellem afsender og modtager: »hvis du ikke gør det og det, får du ubehageligheder med mig« og »hvis du gør det og det for mig, så opnår jeg en fordel«. Opfordringen og advarselen er derimod noget med afsenderens omsorg for modtageren, så her er der ikke brug for indpakninger for at få det til at glide ned. Det går ligepå og blødt: *giv mig 5 kr., så er vi kvit – kom over til te – prøv en af mine cigarer – undgå at indånde dampene fra flasken – lad være at ærgre dig over så lidt*.

Reklamen bruger gennemgående uindpakkede bydemåder, og det passer med at det er opfordringer eller tilbud: *vind 500 kr.! prøv dit og dat! se den hos Deres forhandler! få mere ud af fritiden!*

Men der findes også midler til særmærkning af opfordringen. Der er *vær(så)go(d)*: *værsågod at tage en cognac til, værsgo og sid ned, værsgod og komme indenfor*. De forkortede udtryk *værsgo* og *værsartig* (med *artig* i den forældede betydning 'venlig') er jo netop også signaler for opfordring eller tilbud. *Værsgo* kan ikke bruges i forbindelse med ordre, bøn eller advarsel: *værsågod at holde din mund, værsgo at låne mig 100 kr., værsågo og lad vær med at blive forkølet*. Medmindre man altså tager udtrykket i sin oprindelige betydning og udtale, så går det også i bønnen: *vær så god* (jfr. *vær så rar*) *at låne mig 100 kr.* Og hvis det anbringes inde i sætningen, kan *værsgo* såmænd bruges til at gøre en ordre særlig brysk: *kom værsgo her hen, sæt værsgo din cykel på plads først!* Sådan kan man ikke lave en opfordring: *tag værsgo en cognac til*.

TAG EN
COGNAC TIL

En anden opfordrings-specialitet er det lille ord *bare* (eller *blot*) som bruges når man er bange for at en opfordring skal blive forvekslet med en ordre eller en bøn: *luk vinduet, sæt Dem ned, tag din kone med, giv mig pengene* er ordrer eller bønner, men *luk bare vinduet, sæt Dem bare ned, tag bare din kone med, giv mig blot pengene* er opfordringer og kan ikke være andet. *Bare* skal antyde at *du* ikke skal tro at *jeg* iværksætter sanktioner eller går glip af fordele hvis *du* lader være med at lukke vinduet osv. Du må selv om det. Dette *bare* bruges heller ikke i advarsler: *Lad bare være med at falde ned af stigen, lad bare være med at tage fejl!*

Bønnen

Når det drejer sig om bønner gælder det først og fremmest om at undgå at de bliver forvekslet med ordrer, og det har vi

et helt system af signaler til. Her er et par eksempler.

Det går som regel ikke an at sige *giv mig saltet!* men derimod nok *giv mig lige saltet* – hvad *lige* så ellers betyder. Endnu bedre bliver det når vi formulerer bønnen som et spørgsmål: *giver du mig lige saltet?* Og måske oven i købet tilføjer et ekstra udsagnsord: *vil du lige give mig saltet?* Men vi kan komme længere endnu; fx kan vi sætte spørgsmålet i datid: *ville du lige give mig saltet?* evt. også benægte hele molevitten: *ville du ikke lige give mig saltet?* Der er nemt plads til et udsagnsord til, og så bliver det endnu forsigtigere: *ville du ikke lige tage og give mig saltet?* Endelig kan man med forskellige midler antyde at det er en meget beskeden tjeneste man beder om: *ville du ikke lige tage og give mig lidt salt?* Dette *lidt* er selvfølgelig en ren formalitet, for *lidt salt* kan såmænd godt være hele saltbøssen, så den eneste mulighed er at man får det hele.

Det er klart at der er andre midler end de her nævnte. Fx kan man spare sig spørgeformen hvis man indfører et *vel*: *du ville vel ikke give mig saltet*, eller man kan bruge en *hvis*-sætning i stedet for: *hvis du lige ville give mig saltet*. Meget moderne er udsagnsordet *gide* til dette formål: *du gad vel ikke lige give mig saltet, gider du lukke op? hvis du lige gad give mig dit telefonnummer*. Formen støder lidt an i de ældre generationer, fordi *gide* for dem er noget med heroisk overvindelse af dovenskab.

Endelig kan man ved hjælp af ordet *bede* direkte gøre opmærksom på at det drejer sig om en bøn: *må jeg bede Dem give mig saltet – jeg beder Dem have tålmodighed et øjeblik – vi beder Dem sende os Deres katalog*.

Alle disse midler, der tjener til at hindre at en bøn bliver forvekslet med en ordre, kan naturligvis bruges med det nederdrægtige formål at få en ordre til at se ud som en bøn: *vi beder Dem sørge for at dette ikke gentager sig, i modsat fald . . . ! ville De ikke lige flytte Deres bil fra min indkørsel!* På den måde antyder afsenderen hyklerisk at der er tale om at modtageren skal gøre ham en tjeneste, mens der i virkeligheden er øretæver i luften.

Vi er mere ovre i den sproglige vittighed når den meget direkte ordre udstaffes på denne måde: *tag og hold din mund! gider du lige forsvinde og lade os være i fred! holder du lige op med at genere mig?* Her er der vel egentlig ikke tale om tilsløring af noget. Det er snarere en barsk antydning af at jeg ikke behøver at gribe til så grove midler som trusler om sanktioner over for en ubetydelighed som dig.

Her er dog stadig antydning af et glimt i øjet. Det mangler helt i de udtrykkeligt forbarskede ordrer hvor man griber til midler som *vil du værsgo give mig den bold*, med de triste rester af bønnen – eller *nu giver du mig den bold*, hvor man ikke engang bruger bydemåde, men bare snakker sådan i almindelighed om fremtiden og overlader det til modtageren at sørge for at denne fremtid former sig på en bestemt måde.

Disse udtryksmåder fortæller noget om forholdet mellem parterne, hvem der er den stærke – eller i det mindste mener at være det – og hvem den svage. Det minder om den meget raffinerede *kan*-ordre.

I stedet for at sige *luk døren*, kan vi sige *kan du lukke døren!* Det er forment som et spørgsmål, og det kan det også godt være, men meningen er tydeligt nok en ordre.

På samme måde: *kan du tie stille, kan du gå op til tavlen, kan I spise pænt osv.* Den der siger det venter ikke svaret »ja, det kan jeg godt«, men en handling.

kan-ordren bruges mest fra voksne til børn, ikke omvendt. Prøv bare hvordan dét lyder: *far, kan du give mig vanterne på!* Formen er en sproglig markering af social og biologisk stilling. Den behøver ikke være uvenlig, og for en sikkerheds skyld kan man tilføje et mildnende *lige*: *kan du lige stikke mig hammeren.*

Nu er det jo ganske normalt at voksne betragter børn som deres underordnede, og begge parter accepterer *kan*-ordren som noget naturligt. Den er et beskedent bidrag til det samfundsbevarende.

Men bruges den i tiltale til voksne, er den ret stærkt provokerende, for så antyder den at der er forskel på folk. Den rå bydeform behøver ikke være så uvenlig og nedladende endda: *hent lige kopien,*

frk. Holm! Sammenlign det med *kan De lige hente kopien, frk. Holm!* Den er nedladende og markerer klart et chef-tyende forhold.

kan-ordren går derfor ikke an hvor folk er, eller agerer, jævnbyrdige i social henseende. Ved middagsbordet kan man fx ikke sige *kan De lige givet mig saltet* – i al fald ikke til en medspisende! Det går i det hele taget kun ved rene ordrer. *Tag en kartoffel til* kan være et tilbud (en opfordring) fra vært til gæst, men hvis faderen vil være sikker på at hans søn, der har hugget for hårdt ind på frikadellerne, ikke misforstår ham, siger han *kan du tage en kartoffel til!* Det er en ordre.

Den følsomme blanding af barsk og blidt

Der findes et lille sæt bydeformede form-ler som vi bruger i forbindelse med dag-ligdays afskedsceremoniel: *hav det godt, mor jer godt, hold dig munter, hav en god weekend, sov godt* osv. Det er en meget speciel brug af bydemåden, men det er vel snarest en bøn: »du vil glæde mig, hvis du sørger for at have det godt selv«. En ordre kan det dårligt være, for dette med at have det godt osv. er jo ikke noget man kan kommandere folk til. Det er ikke underkastet viljen, desværre.

Det er derfor overraskende at man netop her kan bruge *kan-formen*, og meget tit gør det: *kan I have det godt, kan I more jer, kan du holde dig munter* osv. Der er næppe nogen anden forklaring end at det oprindelig er et bevidst brud med sprogets regler og sædvaner. Det er jo netop karakteristisk for slang og dag-ligt omgangssprog at man engang imel-lem tager gas på grammatikken.

Det stemmer også med at *kan du sove godt* osv. netop viser en vis fortrolighed – altså lige stik modsat de andre *kan-*

forbindelser. *Kom godt hjem* kan man sige til hvem som helst. *Kan De komme godt hjem* kan man kun sige til folk man har et ret kammeratligt forhold til, og det går næsten ikke med *De*, men fint med *du* eller *I*: *kan du komme godt hjem!*

Men udtrykkets virkning – eller i det mindste dets oprindelige virkning – kan godt afledes af det vi ved om *kan-ordren*. Den udtrykker jo et autoritært ønske hos afsenderen. Når jeg siger *kan du sove godt* er det med en antydning af at hvis du ikke sørger for at sove godt, så skal du få med mig at bestille. Altså en følsom blanding af det barske og det blide som udtryk for en vis snørklet hengivenhed.

En ordre er en ordre

Bydemåderne er de sprogformer som fremfor nogen bruges af mennesker til at påvirke andres handlinger. Hvorfor er de øjensynlig specielt udviklede og styret af et helt system af sære sproglige ritualer? Er det fordi vi er generte eller bange for at dirigere hinandens handlinger? Er det fordi vi lusker med det, forsøger at narre hinanden ved et sprogligt mummespil der skal hindre at en ordre genkendes som en ordre, en bøn som en bøn osv.?

Eller er det fordi den rene bydemåde er for primitiv og unuanceret en form til at udtrykke alle de måder vi kan dirigere hinandens handlinger på? Som man kan se er der jo ikke tale om en tilsløring, men tværtimod en tydeliggørelse. Hele det udviklede spil tjener netop til at sikre at en ordre ikke bliver taget for en bøn, og en opfordring eller en advarsel ikke for andet end den er.

Vist er det indviklet, men det fungerer.

Erik Hansen, f. 1931
lektor i dansk sprog
ved Københavns Universitet

Hvordan kan det gå til

Senere i Mål & Mæle kommer der en artikel der bl.a. handler om sproget og bevidstheden. Dette emne kan belyses ved nogle små eksperimenter som I selv kan udføre:

Prøv at tegne en lærer, en socialarbejder og en arbejder.

Prøv nu at gøre det. Det er ikke nok at tænke at man sagtens kan – eller måske slet ikke kan, gør det!

Og det andet eksperiment er en lille gåde; læs den først når du har udført det foregående eksperiment.

En mand og hans søn kommer kørende mod syd ad hovedvej 10. De skal besøge drengens moster i Haderslev. De støder ind i et træ og faderen er død på stedet. Drengen er hårdt kvæstet og bliver bragt til hospitalet og direkte ind på operationsbordet. Lægen der skal operere ham, kommer ind, ser drengen og udbryder: Åh, min søn!

Hvordan kan det gå til?

PAPIR

Tidsskrift for sprogforskning.

Samtidig med Mål & Mæle er der kommet et andet tidsskrift om sprog: PAPIR. Redaktionen af Papir skriver således:

Vi vil fastholde, at sproget er led i menneskers totale fungerer. Dermed definerer vi os samtidig i modsætning til de løsrivnings-, opsplittings- og forenklingstendenser, som kendes fra sprogvidenskab og psykologien.

PAPIR henvender sig til alle, der er interesseret i menneskers sprog. Gennem artikler og temanumre håber vi også at nå ud til større kredse, for hvem sproget rejser sig som praktiske arbejdsmæssige problemer.

De enkelte numre består af en eller flere større artikler om et tema, og nogle mindre artikler, som indeholder løbende faglig debat. Desuden vil der være udførlige anmeldelser, som er knyttet til hovedtemaet for nummeret.

Temaet for første nummer kan formuleres som: „Kritik af Chomsky og Psykolingvistik.“ Andet nummer er et Bernstein-PAPIR, hvori Basil Bernstein besvarer spørgsmål, og hvori den hjemlige brug af hans arbejder bliver gennemgået. En række vigtige sociolingvistiske bøger anmeldes.

Som temaer for de følgende numre arbejdes med følgende emner:

Louis Hjelmslevs aktualitet, Psykoanalytisk sprogteori, Marxisme og sprogteori, Sprog i skolen, Sovjetpsykologi og – pædagogik.

PAPIR redigeres af fem unge sprogfolk: Frans Gregersen, Jesper Hermann, Jan Katlev, Simo Køppe og Svend Erik Olsen. PAPIR koster kun 45 kr. for fire numre trykt i A-5 format.

PAPIR kan man abonnere på ved at skrive til Forlaget GMT.

9293 Kongerslev

**Mål & Mæle nr. 4
udkommer januar
1975.**

Johanne

Om klasesprog

»Altså vi vores børn er arbejderbørn men de har *sandelig* aldrig nogen sinde haft det sprog som mange af de akademikerbørn har herude, det synes jeg jo absolut ikke er nogen – øh –; jeg kan ikke se at det er nogen fordel for dem den dag de kommer ud i livet, og de skal søge en stilling; den der kommer med en pæn og ordentlig opførsel, *høflig* frem for alt og – øh – en pæn tale, bliver *sandelig* foretrukket også i dag, fremfor den der kommer med jargon og – og – øh – og er rask – og – og – og – og skal spille frisk, det er stadigvæk trods alt, stadigvæk ser man i de store steder på, hvordan de unge er klædt ...«

Dette er et stykke sprog. De karakteristiske skift i sætningsopbygningen f.eks. »... det synes jeg jo absolut ikke er nogen – øh –; jeg kan ikke se ...« afslører stykket som talesprog. Det stammer fra en radioudsendelse på ca. en time og præsenterer således blot en brøkdel af en sammenhængende tekst.

Sprogforskningen har til opgave at give en indsigtfuld beskrivelse af sprog. I praksis har man overvejende beskæftiget sig med skriftsprog, men der er for mig ingen tvivl om, at et citat som ovenstående er et relevant analyseobjekt. Det

har bl.a. den fordel at være autentisk, dvs. at man kan være sikker på, at der er nogen, der har sagt sådan.

For at anerkende en beskrivelse af dette stykke sprogbrug som indsigtfuld, må vi kræve at f.eks. ordet »men« i første linje *forklares*. Her følger et forsøg på en sådan forklaring:

Taleren, Johanne, sætter et skel mellem nogle børn med et godt sprog, nemlig hendes egne, og nogle med »jargon« og »friskhed« som er akademikerbørn. Det fremgår bl.a. af det besværgende »sandelig«, at Johanne opfatter akademikerbørnenes sprog som upassende, dårligt sprog, i modsætning til den høflige stil, hendes egne betjener sig af. Umiddelbart ser det altså ud til, at Johanne modsiger den almindelige antagelse, at det bedste sprog snakkes af dem, der sidder det »højeste« sted.

Men'et afslører dog at der her er tale om alt andet end naturlige forhold: »... vores børn er arbejderbørn *men* de har sandelig aldrig ... haft det sprog som mange af de akademikerbørn har herude ...«. Her må Johanne mene at tilhøreren umiddelbart tager det som en fastslået kendsgerning, at arbejderbørn har et dårligt sprog. Argumentationen består af et

forudsat lag og en virkelighedsbeskrivelse: Siden Johannes børn er arbejderbørn *burde* de have et dårligt sprog. Omvendt *burde* akademikerbørnene udmærke sig ved høflighed og **dannelse**.

Men faktisk er det den omvendte verden: Johannes børn bibringes gennem deres opdragelse en pæn og ordentlig opførsel ud fra normer, som *var* typiske for den højere middelklasse, et lag Johanne også i andre henseender identificerer sig med. Men nu har selvsamme højere middelklasse bevæget sig væk fra disse normer, og arbejderbørnene kommer til at stå alene med det gode sprog.

Oprindeligt var sprog og prestige knyttet uløseligt sammen: Akademikernes sprog, *uanset hvordan det var*, var godt. Det var dem der havde kultur, dem der var *kulturen*. Men båndet er sprængt.

Sprognormen er for Johanne blevet *et abstrakt begreb*, der ovenikøbet kan anvendes til *kritik* af de nuværende akademikers ideer om fri opdragelse.

Johanne er blevet overhalet af en udvikling, der breder boheme-moral ud til store dele af akademikerlaget på bekostning af den gamle embedsmandsmoral.

Vi ser, at det er nødvendigt at analysere hvad folk siger for at forklare deres sprogbrugs formelle opbygning, her hvorfor Johanne sætter et »men« mellem sine børns og akademikerbørnenes sprog, sætter de to sætninger som modsætninger.

Sprog som led i værdisystem

Citatet starter med sprogforskelle, men uden at det på nogen måde virker påfaldende, fortsætter Johanne med at tale om opførsel, dannelse og påklædning. Det at tale på en bestemt måde er blot ét blandt mange kendetegn. Der er tale om et sammenhængende system, der regulerer personens ydre, et værdisystem.

Johanne omtaler kun værdisystemet, som det kommer til udtryk i en bestemt gruppes afgrænsning over for andre. (I citatet akademikerbørnene i forhold til »ordentlige børn«). Men bag dette udtryk ligger værdisystemets indhold, gruppens betydningsunivers. I praksis lader et betydningsunivers sig beskrive som et sæt forholdsvis faste sammenhængende ideer og argumentationer omkring et antal temaer. Her er f.eks. Johannes opfattelse af temaet: HVEM ER DE FINE?

»Ja, men nej, det skal vi nemlig have frem, at det er ikke fordi vi er arbejdere, at vi er imod det, der er ikke noget med at vi ser ned eller er bange for – for – lærde mennesker. Min mands – øh – søster blandt andet har en meget meget stor uddannelse så – øh – så de og er gift med en konsul i – i Canada en meget stor arkitekt blandt andet . . .«

Johanne vil argumentere for at hun, der selv er fra middelklassen, og hendes mand som »arbejdere« er lige så fine som »lærde mennesker«. Men hvis den eneste grund til, at de to parter er lige, er, at Johanne og hendes mand har slægtninge i middelklassen, endda den højere middelklasse, så er der tale om at anvende middelklasse-værdier som eneste mulige målestok. Johanne kommer dermed til at levere fældende bevis *imod* det, hun ellers åbenlyst fremfører som sin ærlige mening. Almindelige arbejdere uden middelklasseforbindelser *er* åbenbart mindre fine end middelklassens akademikere. For Johanne.

Sprogforskning er ikke enten »ren« eller »beskidt«

Jeg har forsøgt at vise, at man ikke kan forklare en bestemt sætningsopbygning, hvis ikke man analyserer, hvad der siges. Jeg har endvidere hævdet, at det folk siger ved en bestemt lejlighed kun er en afspejling af deres mere omfattende vær-

disystem. Kun ved at se på værdisystemet som helhed kan man forklare de enkelte udtrykte meninger. Kort sagt:

MAN KAN IKKE FORKLARE EN BESTEMT SPROGBRUG UDEN AT FREMANALYSERE DET VÆRDISYSTEM, DEN BYGGER PÅ. Dette kan også siges på den anden måde: Enhver sprogvidenskab, lingvistik, må i sidste instans være en sociolingvistik, sprogforskning er en samfundsvidenskab.

Der er efter min mening ikke noget skel mellem en »ren« sprogforskning på den ene side og en »beskidt« sprogsociologisk forskning på den anden. Opgaven er at afdække de grundlæggende værdisystemer hos almindelige mennesker og *deres* sammenhæng med almindelige menneskers sprogbrug. (Her adskiller sprogforskningen sig fra litteraturvidenskaben bl.a. ved selv at indsamle sine data og ved ikke at privilegere en bestemt slags sprogproucer, kunstnerne.)

Men det kan ikke nytte bare at se mennesker som almindelige. De er indbyrdes forskellige.

Sprogforskelle, javel, men hvilke?

Alle kan vi blive enige om, at vi er forskellige. Altså også at vi taler forskelligt. Men vi bliver uenige, når det drejer sig om, hvilke forskelle der er væsentlige, og altså også, hvilke sprogforskelle det er værd at beskæftige sig med.

Uenigheden er ikke noget, der skyldes lægmandens uvidenhed. Der findes mange spørgsmål, som kan besvares uden mindste tøven af én, der ved besked. Det gælder, når tømmeren oplyser os om en normal dørs bredde, og når zoologen forklarer børns øjenopbygning.

Spørgsmålet om, hvilke sprogforskelle forskningen skal koncentrere sig om, er ikke af samme slags. Det er ikke noget, nogen ved. Det er noget vi diskuterer.

Til gengæld er spørgsmålet så grundlæggende, at forskeren fra starten må tage stilling. Ofte sker denne stillingtagen blot ved at man går i gang med ét eller andet emne og dermed udpeger det som væsentligt. (Pokker skulle da beskæftige sig med noget uvæsentligt). Denne måde at besvare spørgsmålet på har den ulempe, at det sjældent bliver gjort klart, at der var andre muligheder. Publikum får præsenteret resultaterne med en selvfølgelighed, som på forhånd gør en grundlagsdiskussion umulig.

Sprogforskelle, klasseforskelle

Den forskningsretning, jeg tilhører, tager som udgangspunkt, at Danmark er et classesamfund. Classesamfundet genfindes i sproglige klasseforskelle. Dermed har vi ikke *forklaret* sprogforskellene.

Men vi har taget stilling til, hvilke sproglige karakteristika der er de vigtigste at udforske, og hvilke der er mindre interessante. De væsentlige sprogformer er dem, der karakteriserer klasser.

For at gøre det mere præcist: Der findes sproglige særheder, som er individuelle: én siger måske »hurtig« med u som i »ud« (uden i øvrigt at tale dialekt). En anden siger »forrygende«, hver gang hun skal bruge et tillægsord. Den slags særheder er uinteressante, netop fordi de er individuelle.

Men på samme måde findes der særlige former for sprogbrug, som dækker større grupper af befolkningen. Dit klassetilholdsforhold bestemmer, hvor og hvordan du bor, hvor meget du bliver syg, og hvad du bliver syg af, hvilken og hvor lang en uddannelse du har, og hvilken sikkerhed du har i dit job. Alle disse materielle om-

stændigheder påvirker dig som individ: Du opdrager dine børn på en bestemt måde, du læser bestemte ting, du spekulerer over bestemte problemer, identificerer dig med bestemte holdninger, partier, personer.

Med andre ord: *Dit værdisystem er afhængigt af dit klassetilhørsforhold.*

Flere komplikationer

Den første lille delanalyse viste det klart: Sammenhængen mellem klassetilhørsforhold, værdisystem og sprogbrug er ikke direkte. Johannes begreb om godt og dårligt sprog, god og dårlig opførsel, kan kun forklares ,hvis vi kan besvare en række spørgsmål, der handler om komplicerede samfundsmæssige udviklinger:

Hvorfor har akademiker-værdisystemet ændret sig i retning af friere opdragelse og friere omgangsformer i det hele taget?

Det må nok specificeres: Det fremgår af udsendelsen, at de akademikere, Johanne taler om, er unge. Disse unge er børn af 60'ernes overflod og bedre uddannelsesmuligheder; de ved, det ikke kan betale sig at spare på noget, heller ikke livsudfoldelsen.

Det er mere interessant at stille spørgsmålet: Hvad forhindrer Johanne i at udvikle sig tilsvarende?

Her må man lægge mærke til at Johanne – foruden at være en generation ældre – repræsenterer et statusfald. Hun er fra middelklassen, men er landet i arbejderklassen. Det betyder at hun har *fremmede* værdier i forhold til sit umiddelbare klassetilhørsforhold, nemlig det hun har giftet sig til. Da hun er hjemmegående husmor, kommer denne konflikt klarest frem i hendes opfattelse af *ægtefællens arbejde*. Det er, som om hun forsøger at benægte hans »arbejderitet«. I familien, derimod, forstærker den hjemmearbejdendes karakteristiske isolation

blot Johannes personligt erfarede middelklasseværdier. Samtidig berøver den hende muligheden for selv at indse sammenhængen mellem opdragelsesidealer og den virkelighed, børnene forberedes til at træde »ud i«. Akademikerbørnene skal faktisk ikke ansættes i »de store steder«, dvs. i erhvervslivet, men på arbejdspladser, hvor deres værdier er dominerende, anerkendes eller akcepteres som uundgåelige omkostninger. Det kan være universiteter eller andre højere læreanstalter, som netop har skiftet stil i takt med den generation, der her er tale om. Akademikernes børneopdragelse med dens vægt på fri verbal udfoldelse er en fordel for børnene.

Den mest nærliggende forklaring på Johannes opdragelsesidealer er således den simpleste: Hun er selv blevet opdraget efter middelklasseidealer, og hendes nuværende situation udelukker alternative idealer. Johanne gentager historien.

Herudfra kan man generalisere og slå fast, at værdisystemer har tendens til »personlig stabilitet«. Det er de færreste af os som kan tåle at skifte hele vores livsgrundlag ud, selv hvis det bliver nødvendigt for at overleve.

De fleste af os foretrækker, om nødvendigt at leve videre som Don Quijote.

Til afslutning

Ligesom det citat jeg startede med, begyndte artiklen i sprogbugen og ender nu i livsanskuelser, værdisystemer eller hvad-vi-nu-skal-kalde-det. Jeg har ikke påstået at al sprogforskning bør gøre lige så. Derimod mener jeg, at det er nødvendigt, *nogen* gør det. Ellers er det sprogforskningen, der leger Don Quijote.

Frans Gregersen, f. 1949
kandidatstipendiat ved
Københavns Universitet.
I redaktionen af PAPIR.

Kgl. Dansk Rigsmål

For den moderne sprogbrygsanalytiker er intet sprogligt gebet fremmed. Han eller hun har sin næse overalt, hvor der kommunikeres, selv i porno- og voldslitteraturens smudsigste dynd. Her skal vi for en gangs skyld vende blikket opad, op mod de højere luftlag, hvor rigets kronede hoveder lever og virker. Og taler.

Den side af sproget, vi vil beskæftige os med, er udtalesiden, ikke fordi den forekommer os mere interessant end andre sider af sproget, men fordi den grammatiske opbygning af det kongelige talesprog kun lader sig undersøge af den, der har sin gang på Amalienborg, og fordi skriftsproget ikke umiddelbart frembyder særlig interessante arbejdsopgaver, i hvert fald ikke de nyere monarkers skriftsprog.

En indholdsanalyse er ikke fristende; der er snævre og velkendte rammer for, hvilke emner kongefamilien udtaler sig offentligt om. Vi overlader det generøst til fremtidens forskere at analysere det tilgængelige materiale af nytårstaler, broindvielser, skibsnavngivninger m.m.

Kongerækken

Først vil vi kaste et blik på kongerækken, som her bringes uden årstal, idet vi forventer, at læseren er i besiddelse af elementær nationalhistorisk viden. Kongerækken anføres her med oplysning om regenternes sproglige tilhørsforhold:

Chr. I talte plattysk og blev aldrig fortrolig med dansk.

Hans var tosproget: plattysk/dansk.
 Chr. II beherskede og foretrak dansk.
 Fr. I talte først og fremmest plattysk.
 Chr. III talte plattysk og højtysk. Forstod kun med besvær dansk.
 Fr. II måtte lære dansk, men blandede det ofte sammen med plattysk.
 Chr. IV talte og skrev helst og bedst dansk.
 Fr. III foretrak tysk, men kunne også dansk.
 Chr. V indførte højtysk som officielt hofsprog.

Fr. IV	} havde tysk som modersmål.
Chr. VI	
Fr. V	
Chr. VII	

Dansk måtte indlæres senere.

Herefter svækkes den tyske indflydelse på det danske hofsprog, og vi er i den noget usædvanlige situation, at vi næsten på dato kan angive, hvornår ændringen sætter ind: Struensees fald sætter skel. Struensees modvilje mod overhovedet at tilegne sig det danske sprog har i forbindelse med hans favorisering af tyske embedsmænd givet de antityske bevægelser vind i sejlene, således at der allerede i februar 1772 kunne udsendes en forord-

ning om, at administrationssproget fra da af skulle være dansk. Den tyske dominans var brudt, tysken var lagt for had. »Tydsk er en Gift for Landet, Al vor Fortred er Tydsk«, skrev Ewald i 72. Tysk har – trods Chr. IXs tyske herkomst – ikke siden genvundet sin position ved hove. Og i de højere kredse regnes det i dag nok for mindre mondænt end fransk og engelsk.

I de flg. spalter koncentrerer opmærksomheden omkring de tre regenter, hvis udtale lader sig analysere på grundlag af bevarede båndoptagelser.

Christian X

Om Chr. Xs udtale går der de mærkeligste frasagn. Nogle hævder, at den var tyskspræget, andre at den var henad lavkøbenhavnsk. Intet tyder på, at disse påstande er rigtige. Ganske vist er der såvidt jeg ved ikke bevaret tilgængelige optagelser, hvor kongen taler uformelt – og det gør en kategorisk afvisning vanskeliggere – men en af de taler, jeg har hørt, bærer i det mindste præg af at være improviseret. Den afsluttes således: » – en lykkelig fremtid for den ungdom, som er i Deres varetægt, og som jeg er sikker på vil bringe idrætten – jeg kan sige – det hoved frem, som vi andre manglede.« Nå, det er nok de færreste talere, der ville stå sig ved at få deres improvisationer på tryk. Jeg kan ikke forestille mig, at kongens dagligudtale har ligget så forfærdelig fjernt fra den, jeg hørte i den citerede optagelse, i hvert fald vægrer jeg mig ved at tro, at de, der taler om kongens påståede tyskagtige eller lavkøbenhavnske udtale, har haft andre kilder til studiet af kongens sprog end de officielle taler. Mht. det tyske præg kan kongen – modsat mange af sine forgængere – helt frikenes. Chr. X har ikke engang den i samtiden meget udbredte »ich« eller »ach«-

lyd (som i tysk *ich* og *acht*) i ord som *bragt*, *praktiske* eller *varetægt*. Heller ikke vokalerne klinger tysk, og sætningsmelodien bærer ikke præg af fremmedsproglig påvirkning. Jeg står derfor uforstående over for påstanden om tysk farvning. Chr. IX og dronning Alexandrine var af tysk oprindelse, men Chr. Xs sprog er er påvirket heraf.

Mht. det lavkøbenhavnske savnes der også dokumentation. Kongen taler stort set som jævnaldrende rigsmålstalende danskere. Han har fx *e* og *ø* foran *r* i ord som *samvirke* og *indbyrdes*, hvor der i dag er henholdsvis *i* og *y*. Hans *å* og *r* er ikke smeltet sammen i ord som *båret* og *årene*, og det venter man heller ikke hos en person fra 1870'erne. Han har svarende til det moderne *t* med *s*-klang (*tak*, *Tivoli*) det såkaldte tørre *t*: *kuldhur*, *dhankegang*, *nadhurlig* (=kultur, tankegang, naturlig) ligesom mange samtidige. Et par konservative træk har jeg fundet. Han har et mere lukket *ø* (som i *høns*) i *fyrre* (=40), hvor hans jævnaldrende og alle nulevende har et mere åbent *ø* (som i *først*). Og noget i retning af et rent *æ* har han i *hjerterlig* og *fjern*, hvor de fleste samtidige og næsten alle nulevende har et fladt *a*. Disse konservative træk opvejes af et par mere fremskredne udviklinger mht. *a*'erne. Kongen har oftest det moderne lyse, korte *a* (i en tidligere artikel i M&M kaldet HANSEN-a) i ord som *naturlig*, *fædreland*, *hvad*, medens flertallet af jævnaldrende havde et mere åbent *a* (i retning af LARSEN-a). Kongens lange *a* i ord som *tale*, *lag*, *resultater* er som regel også lidt lysere end almindeligt hos 70'er-generationen.

Alt i alt er der kun tale om småforskudninger i forhold til det samtidige rigsmål, Chr. X må siges at være en gyldig repræsentant for sin generation. Netop derved kan han have skuffet eventuelle

forventninger om en særlig kongelig udtale – og det kan måske være baggrund for påstandene om et folkeligt københavnsk udtalepræg.

Frederik IX

Også Fr. IX taler stort set som sine jævnaldrende blandt de rigsmålstalende. Hans a-fordeling er helt moderne: et ret lukket HANSEN-a i ord som *sat*, *Madsen*, *falde*, *da* og et mere åbent LARSEN-a i ord som *gamle*, *haft*, *bakke*, *tanker*. Kongens lange *a* er som regel det nu almindelige flade *a*, af og til hører man dog et HANSEN-a. Lidt påfaldende virker *aj*-forbindelsen (fx i *mig*, *fejle*, *haj*), der indeholder et lidt mere åbent LARSEN-agtigt *a*, end man venter af en person fra århundredeskiftet. Det er ikke et rent *arj*, som man kan høre i københavnsk og hos unge, men alligevel noget i den retning. *Mon* det er omgangen med søens folk, der har smittet af?

Et ret moderne træk hos Fr. IX er det rene *æ* i ord som *skrevet*, *Rebild*, *kreds*, *freden*, et lidt konservativt træk er derimod den *å*-agtige vokallyd i *år*, *kåre*, *skår*. *å* og *r* er smeltet sammen, men vokallyden er ikke så åben som den moderne, den er mere *å*-agtig.

Det bløde *g* (fx i *kage, søge, sneg*), der er fast inventar i faderens udtale, veksler af og til med *j*- og *w*-agtige lyde. Medens Chr. X havde langt *æ* i fædrelandet (som de fleste jævnaldrende) har Fr. IX kort *æ* i dette hyppigt anvendte ord.

Fr. IX kan ofte virke ret bundet af sit manuskript, langt mere end datteren, men han fastholder sjældent et højtideligt, skriftnært stilleje: *give* veksler med *gi*, *ære* (med konsonantisk *r* som i *ret*) med *æer* (hvor *e+r* er smeltet sammen til en *å*-lyd), *dag* med *da'*, *livet* med *livvet*, *kri-gen* med *krien*, også med *ovse* (rimende på *vovse*) og *osse*, og de faldne gav deres *liw* for *frihedden*.

Det materiale, jeg har haft til rådighed med Fr. IX er begrænset, men stort nok til en konstatering af, at kongen alt i alt talte et almindeligt, ikke særlig stift dansk rigsmål. I de optagelser, jeg har lyttet igennem, har han forladt pluralis-majestatisformen, som faderen endnu fastholdt. Hvor Chr. X sagde *vi ere* (med *æ*, ikke *e* som 9 ud af 10 danskere tror man udtalte det), sagde Fr. IX *jeg er* ligesom sin datter.

Margrethe II

Dronning Margrethe repræsenterer et yngre sprogtrin end faderen, selv om hun i forhold til sine jævnaldrende har en konservativ rigsmålsudtale – ikke kun i officielle taler, også i friere samtalsituationer. Mht. de korte *a*'er adskiller hun sig fra 40-generationen ved at have et ret fladt *a* foran *j* – altså i ord som *fejre, mig, dejlig, egen, lejlighed*. Her har de fleste et *a*, der nærmer sig det åbne LARSEN-*a*. Dronningens *a* er nærmest et HANSEN-*a*. Til gengæld er hendes *a* ofte ret åbent i ord som *interessant, genstande, alle*, mere åbent end det HANSEN-*a*, de fleste jævnaldrende har. De lange *a*'er viser ingen af-

vigelser fra normen, *a* og *r* er smeltet sammen i ord som *bare, far*, og uden for *r*-forbindelserne har vi det alm. moderne, flade *a* i ord som *gade, male, dame*. Det farlige ord *meget* udtales med et *a*, der ligger mellem HANSEN- og LARSEN-*a* og uden *j* – altså hverken *maeret* eller *maet*.

Et konservativt træk er også det undertiden bevarede bløde *g*, som jeg ellers blandt hundredevis af københavnskfødte personer kun har truffet hos folk født før 1925. I en optagelse siger dronningen *sørge* og *opdraget* med dette åbne *g*, ikke med den forventede *w*-agtige lyd.

Et andet nu usædvanligt træk er tilstedeværelsen af den somme tider lidt *a*-agtige *å*-lyd i ord som *høj, folk, kongen*. Der er ikke tale om noget sammenfald af typen *stakke* = *stokke* eller *kamme* = *komme*, men om den lidt afrundede *a*-agtige *å*-lyd, der af yngre mennesker ofte opfattes som affekteret. Der kan i dette tilfælde ikke være tale om nogen bestræbelse på at tale fint eller om nogen reaktion mod det københavnske *hårj, fårllk, kårnge*. Udtalen harmonerer smukt med helhedspræget: et konservativt rigsmål, for tidligere *var* dette *a*-agtige *å* langt mere udbredt end nu.

Også de mange *v'er* i ord som *øverst*, *gave*, *Tivoli*, *flyve* peger i retning af et lidt ældre sprogtrin. Her har de fleste jævnaldrende i spontan tale langt hypigst *w*, *u* eller *o*-agtige udtaler.

I ord som *sjov*, *Sjælland*, *chef*, *charme* har dronningen ikke den alm. moderne sj-lyd, men en lyd, der dannes med kraftigt rundede og fremskudte læber og en lidt anden tungestilling. Læseren kender måske lyden fra svensk *sjö*, engelsk *show* eller fransk *Charles*, vel at mærke i de indfødtes udtale. Det er et ret påfaldende udtaletæk. Måske kan der være tale om en påvirkning fra de andre sprog, dronningen behersker, måske om en afsmitning fra den svenskfødte dronning Ingrid's udtale; prins Henrik kan lades ude af betragtning, da dronningen har haft dette særtræk længe før han erobrede prinsessen og det halve kongerige. Ellers er der ingen udefra kommende påvirkning at spore i dronningens udtale; heller ikke studieårene i Århus har haft nogen skadelig indflydelse. Dronningens udtale er præget af rigsmålsformer, dvs. ulokaliserbare former. Der er ingen tvivl om, at hun – hvis hun havde været af borgerlig herkomst – kunne være kommet gennem et af de snævraste nåleøjer i kongeriget: de gamle speakerprøver i Danmarks Radio. Et problem havde der måske været: tempoet. Dronningen taler flydende og meget, meget hurtigt, når hun bliver ivrig.

Folket – monarken – sproget

Borgerne i et monarki stiller mærkelige krav til de kongelige. På den ene side hygger man sig ved tanken om, at kongefamilien på afgørende punkter er en familie som alle andre med de samme glæder, bekymringer og sorger. På den anden side stilles der i almindelighed også krav om en vis stil i livsførelse, manerer, klæ-

dedragt – og sprog. De, der søgte en udtale lidt ud over det sædvanlige, kom for-gæves til Chr. X og Fr. IX, men får til gengæld smæk for skillingen hos dronning Margrethe. Den konservative rigsmålsudtale bringer hende på afstand af andre kvinder i 30-årsalderen. Denne afstand skyldes næppe en bevidst stræben hos dronningen mod en ældre norm, men må skyldes særlige opvækstbetingelser. Resultatet er blevet en udtale, der i alm. høster større anerkendelse end forgænger-nes.

Det er ikke længere som under ene-vælden almindeligt at forsyne nyudgivne bøger med tilskrifter til kongelige personer. Men mangan læserbrevsskribent, der jamrer over sprogets forfald, kan i dag hylde dronning Margrethe for hendes smukke talesprog med samme begejstring, som Kingo (på en helt anderledes historisk baggrund) lagde for dagen i hyldesten til *sin* dronning ved udgivelsen af Aandelige Siunge-koors Anden Part:

»Iblant andre mange Kongelige og kiendelige Naader, med hvilke Himlene, til allis Fornøyelse og Forundring, saa overflødeligen haver beriiget og kronet Eders Majest. med, er ikke denne den ringeste, at Eders Majest. med fri og fuld Kiærlighed ey allene elsker vort Lands Folk, mens ogsaa vort Sprog.«

Jørn Lund,
f. 1946,
adjunkt i dansk sprog,
Københavns Universitet.

»Åh, jeg hoboede«

Dansk-amerikansk og en dansk-amerikaner

Fra midten af forrige århundrede og indtil første verdenskrig rejste over en kvart million danskere fra alle egne af landet og i alle aldre til Amerika. Staten Danmark lod dem omhyggeligt én for én skrive op i politiets Register over Udvandrere, og dermed var de kvitteret. De fleste af dem kom aldrig tilbage til Danmark, og her i landet var det som regel kun den nærmeste familie – og i mange tilfælde end ikke dem – der bevarede en vis skriftlig forbindelse med udvandrerne.

* * *

Hvad blev der af dem, og hvordan gik det dem og deres efterkommere derovre? Det vides der meget lidt om. Men vi har gennem de sidste syv år forsøgt at indsamle et materiale, der kunne belyse en enkelt side af spørgsmålet, nemlig den sproglige udvikling hos de danske udvandrere og deres børn og børnebørn. Med båndoptager har vi rejst rundt i USA og Canada og opsøgt og interviewet personer født i Danmark eller af dansk afstamning. Hverken indsamlingsarbejdet eller bearbejdelsen af stoffet er afsluttet, men nogle hovedlinier er dog ved at træde frem.

Som helhed er de danske indvandrere meget hurtigt – og det vil sige langt hurtigere end andre ikke-angelsaksiske indvandrergrupper – gået op i det amerikanske samfund. Den bedste målestok herfor er netop sproget. Dansktalende ud over den generation, der er født og opvokset i Danmark, er yderst sjældne. Og selv blandt de danskfødte findes der mange, der i dag hævder ikke længere at kunne tale dansk. Som dagligt omgangssprog bruges dansk – med undtagelse af enkelte familiekredse – ikke længere i Amerika. Det sprog, vi har kunnet få på vores bånd, er således som regel ikke et aktivt sprog men et husket sprog.

Dansk-amerikansk er ikke noget ensartet sprog. Forskellige forudsætninger og forskellige vilkår har skabt en række forskellige sprogformer. Vi har fundet ganske enkelte meddelere, der – fordi de har været helt isoleret fra den sproglige udvikling derhjemme – talte en så gammel-dags dansk dialekt, at noget tilsvarende ikke kan findes i Danmark i dag. Vi har hos meddelere, der er født i Amerika af danske forældre, fundet blandinger af danske dialekter. Vi har fundet sprogformer, der ligger tæt ved dansk rigsmål. Og endelig har vi fundet alle grader af mellemsprog mellem dansk og amerikansk.

En meget almindelig dansk-amerikansk sprogform kan lyde som dansk rigsmål med enkelte dialekttræk og gammel-dags træk iblandet en række ordlån fra amerikansk. Som eksempel herpå vil vi i det følgende lade Carl K., der er født 1887 på Frederiksberg og udvandret omkring år 1900, fortælle om rejsen til Amerika og om sin tid som hobo (vagabond). Hans dialekttræk er københavnske. Interviewet, der er optaget sommeren 1973 i Chicago, er her skrevet ordret ud fra båndet. En

række udeladelser, især af afbrydelser fra andre, er angivet ved (...). En enkelt replik fra meddelerens kone, Dagmar K., der er født i Amerika af en dansk mor og en svensk far, er medtaget.

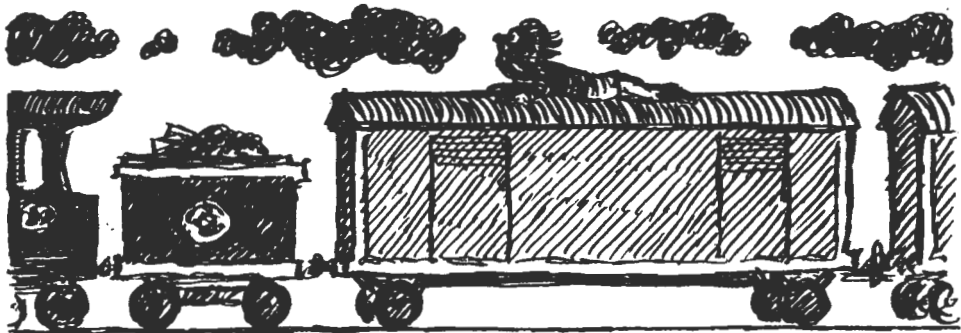
Carl K: Og jeg var bydreng, min mor arbejdede på en af de Enighedens mælkeforretninger, efter min far døde, og jeg var bydreng på en, en bicycle-shop på Frederiksberg Allé og Henrik Ibsens Vej, der var en bicycle-factory dér, see, og cause han havde en stor factory.

Dagmar K: Han taler halvt engelsk og halvt dansk.

Carl K: Jeg kan ikke huske det, jeg kan ikke huske al det danske mere. Jeg har aldrig været hjemme, siden vi kom over, for jeg har hverken søstre eller brødre, det, jeg har noget familie, nogle cousins way back, men jeg ved ikke, hvor de bor henne af. Det eneste tid jeg rejste til Jylland, det var i sommerferien, når du fik fri rejse på toget, så gik jeg over og så mine bedsteforældre, de boede i en by, der hed Holsted nede, omtrent nede ved Kongeåen, see. Og, så havde jeg en (...) en onkel, han havde været farmer herovre i Utah, han kom herover i attenhundrede og tres og begyndte farming ude i Utah, og så, var, solgte han hans farm dér og rejste til Danmark, for han ville blive i Danmark i hans, han var oppe i alderen then, and han var hjemme to år, og jeg var bydreng på denne her bicycle-shop, og min mor arbejdede på det her mælkeri, og alle vores bekendte, tanter og onkler og folk, der kom og besøgte os i København, og alt det. Han lå billetten ud, for jeg var bare en dreng. (...) Han lå billetten ud for tretten af os til at komme herover. Så vi pakkede jo alt vores, vi havde en sæk med dyner i, den må vi pakke ude på fortovet. Den var så stor, vi kunne ikke få den

ud af dørene, og vi kom, han lå billetten ud for os alle sammen, og vi kom på a Canadian Pacific Line, see, vi kom fra København over til (. . .) Esbjerg (. . .) og så cross over til, fra Esbjerg, til Grimsby, England. Så kom vi cross England med toget til Liverpool, og dér gik vi ombord på skibet, og det var en, en cattle-båd, (. . .) og vi lå nede, vi lå nede i bunden af skibet i sådan en stor ring, og hver havde sin seng, mænd og kvinder og børn og alt det, de lå i de her senge mixed up imellem hinandre, hverandre. Så kom vi ombord på toget i St. John's, New Foundland, og der var, åh, der, der var tusind mennesker, og det var et langt tog med træbænke på, you know, i gamle dage, da var det ikke oppolstret eller hvad Fanden, hvad de nu kalder det, det var, da kom vi ombord på det her båd, åh, tog. Og der var to fragt, fragtvogne, vi, hvad kalder de dem hjemme? (. . .) Så hvad de pakker møbler i, og stuff like this, see, og der var to af dem, og der havde de kakkelovne i, køkkenkakkelovne, så stoppede de to gange om dagen, en gang om formiddagen og en gang om eftermiddagen ude på prærien, så stoppede de dér, og vi rendte ud på prærien, for at vi kunne få noget at brænde i stoven, der var ingen, der var ingen kul, see, så vi, jeg var bare en dreng, så vi rendte, men ikke mig alene, de rendte ud dér, se om de kunne finde noget (. . .) til at brænde det, så vi kunne få en kop kaffe. Vi havde en champagnekurv, der var så stor, hvor han havde købt alt røget stuff, der kunne holde sig, see, der var ikke noget frisk meat, men du ved det, og den stoppede to gange om dagen, det her lange tog, det var et langt tog, and vi kom så ind til Toronto, Canada, og kom ind over United States til Detroit,

og så kom vi fra Detroit ind til Chicago here, og vi var jo en stor familie, der er bekendte og alt muligt, nå, vi, så han rentede en charabanc til at, og bedte kusken om at finde et hotel, og han, når vi sad på toppen af den charabanc, de kunne alle sammen være i, de kunne ikke alle sammen være inside, så de, nogle sad på toppen, og han sad og holdt på benene af dem og alt det her, så ikke de skulle falde af, og vi, han kørte rundt her i Chicago, og vi troede, ih, den var, han må køre langt, og vi, jeg kan huske, vi var nede på State Street, for cause jeg kunne se alle de her fine butikker, det er på State Street, see. Da han så stoppede, og vi got, gik i seng i et hotel og stod op næste morgen, så railroadstationen, den var på den anden side af gaden. (. . .) Åh, jeg hoboede, well, du sprang på et tog, du vidste ikke om det gik syd eller nord eller øst eller vest du kunne ikke se, se, der var jo ikke noget som i dag med de hersens dieselsmotors, det eneste vej du kunne komme den vej, det var, når du flappede på toget, du ved, og der var ingen road, der var ingen, der var ingen streeter eller landeveje eller noget, see, der var, der var road for farmeren og ned til stationen, så han kunne deliver hans mælk, men det, ellers var det kun railroad, og når, når toget det stoppede for kul og vand, det gjorde det, det er ikke, ikke så moderne som i dag, så flappede vi på toget, og vi vidste ikke, om det gik syd eller nord, min partner eller mig, så vi kom helt ud vest til Twin Falls, Idaho, og der kom vi ind med langt skæg på og langt hår og alt muligt, og de byggede, lige byggede den by dengang. Og min partner og mig, jeg havde en kammerat dér, han havde sendt mig et postkort, og han var dér, som jeg havde

arbejdet med her i Chicago, så vi gik rundt på gaden og spurgte efter Pete Petersen, det var han hed. »No«, der var ikke nogen, der kendte ham, men han siger: »Gå ned ved posthuset i aften, så kommer han og henter hans, hans post.« Så vi stod nede ved posthuset, da, jeg kunne se, han kendte jo ikke os, vi, mit skæg, det var en halv tomme langt, og, og bulet hat på og møgbeskidt i ansigtet af at ligge på toget, du ved, i røg, når den kørte igennem en tunnél, du ved, det, der var lige ved at kille dig, al den smoke inde i tunnellerne, så, så siger jeg til min partner: »Her kommer Pete«, og han, jeg, da han kom op til postoffice dér, det var et telt, for det var en hel ny by, der var ikke bygninger, så siger han: »Her kommer Pete«. Så siger jeg: »Hello, Pete«, og han kiggede på mig, han kendte mig jo ikke, jeg lignede en rigtig landstryger eller hvad de kalder det i Danmark. Så siger jeg: »Kender du mig ikke?«. Så siger han: »Næh, det gør jeg ikke, som du ser ud nu«. Så siger jeg: »Mit navn er Carl K., og det er min kammerat dér, vi er rejst sammen«. »Åh«, han sagde, »det var godt«. Så siger han: »Hvor du ser frygtelig ud, du er ikke blevet barberet for et par måneder«. »Så«, siger han, »her er hver en daler, gå ned til barberen og bliv barberet og cleaned op.« Så han gav os hver

en daler, og vi gik over til barberen. Barberen sagde: »Jeg skal ikke have noget at gøre med jer. De er jo fulde af (...) sod og alt muligt«. Det var, skægget var så langt, ja. Så han havde bygget et, et lille hus, der var ikke større end, end for en car, men han havde to senge, og dem kunne han slå op imod væggen, sådan så han fik rum indeni der om dagen, ja om dagen. Og om natten, så foldede han dem ned. Der var så mange, så meget ben på dem, du ved, at resten. Så, så gik vi rundt dér i byen, og vi, først gik vi til barberen, og han klippede os og barberede os, efter at vi havde fået vasket en halv snes gange for al det røg og sod og alt muligt stuff ud af skægget. Så gik vi rundt dér, så møder vi en mand, så siger han: »Ser I efter arbejde?«. »Ja«. »Hvad laver I?« siger han så. »Well, vi er carpentere, tømrere«. Han siger: »Well, jeg kan bruge jer.« Siger: »Vi har ikke noget værktøj.« Så siger han: »Jeg vil give jer værktøj.« Så vi fik værktøj, og vi kom over dér, det var en ny skole, der blev bygget. Så vi arbejdede dér, vi lå gulver, du ved.

Iver Kjær, f. 1938
lektor i dansk sprog,
Københavns
Universitet

Mogens Baumann Larsen, f. 1930
lektor i dansk sprog,
Aalborg universitetscenter

HØN

Om hvad sprog kan bruges til

Mål & Mæle har modtaget et læserbrev til brevkassen Sprogligheder. Det drejer sig om så væsentlige og omfattende problemer at vi har valgt at lave en artikel om emnet.

HC: – Hr. adjunkt O. Togeby skriver i nr. 1 af »M.&M.« bl.a. »afsenderen bruger *ikke*, når hun mener, at . . .«, men havde det ikke været mere naturligt at skrive »når *han* mener«? Det forekommer mig at være en »rødstrømpetendens«.

OT: – Ja, det er en rødstrømpetendens. Det kan man nemlig også bruge sproget til. Sproget kan bruges på mange forskellige måder:

Det kan for det første være et MEDDELELSMIDDEL. Man bruger det til at fortælle andre mennesker noget med. I det tilfælde er det klart at det er upraktisk hvis folk bruger ordene forskelligt, hvis den ene fx bruger ordet *han* om Hanne Reintoft, Germaine Greer og Ulla Dahle-

rup, mens en anden bruger *han* om Adam, Fido, og tykke hr. Olsen. Men det er jo heller ikke det jeg har gjort.

HC: – Nej, men det forekommer mig at være en »rødstrømpetendens« at bruge stedordet *hun* henvisende til *afsenderen*, når denne ikke er nærmere defineret som værende af bestemt køn. På tysk og latin ville man bruge *han*, ligesom en gruppe omtales i hankøn, når der er blot ét hankønsvæsen til stede. Man kan med andre ord sige, at »fælleskøn hidtil har været hankøn«. Skal det ændres?

OT: – Ja på latin er der særlige problemer, for der skal man i flertal angive hvad køn det drejer sig om. Hvis man fx vil tale om Lis Groos, Alexandra Kollontaj, Amalie Skram, Victoria Benedictsson, Susanne Giese og lille Peter, skal man sige *de* i hankøn – efter skolegrammatikken. Det gælder dog ikke tysk, hvor man har flertal fælles for alle tre køn. På oldislandsk var der tre køn i flertal, men der løste man problemet så salomonisk at

flere kvinder og mænd kom i intetkøn. Men der er jo også det problem både på tysk og latin at alle navneord har et køn, ikke blot dem der betegner mennesker (og dyr). Fx er på latin *luna* (måne) hunkøn, mens *sol* er hankøn.

Disse problemer er vi danskere med vores fælleskøn lykkeligt fri for. Problemet opstår kun når vi i ental vil tale om en-hvilken-som-helst – fx afsender eller lærer. Så må vi vælge mellem *han* og *hun*. Det er almindeligt i højtideligt sprog at bruge *han*, selv om der både kan være tale om mænd og kvinder. Det er således reglen i juridisk sprog, bibelsprog, ord-sprog og videnskabeligt sprog.

Hvo som intet giver, ham intet gives.

Ægteskabsloven

Denne brug af *han* for *han* eller *hun* er ofte ikke til at misforstå. Helt uden problemer er det dog ikke. Hver gang emnet kan have at gøre med forskel i køn, kan

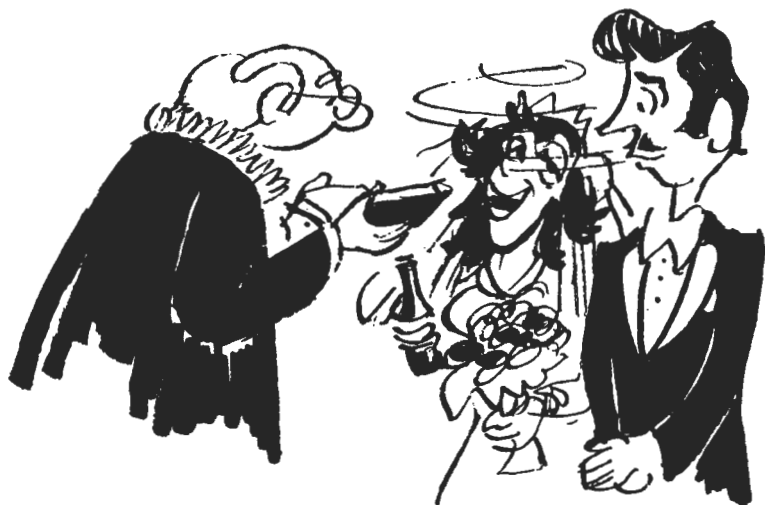
man være i tvivl om *han* kun gælder manden eller manden eller kvinden. Se fx nogle paragraffer fra ægteskabsloven:

§ 24 Ægteskabet omstødes endvidere ved dom efter påstand af den ene ægtefælle:

- 1) hvis han ved ægteskabets indgåelse befandt sig i en tilstand som udelukker evnen til at handle fornuftigt
- 2) hvis han blev tvunget til at indgå . . .

§ 39 En ægtefælle har ret til skilsmisse når den anden har stræbt ham efter livet eller gjort sig skyldig i mis-handling af ham eller børnene.

Man kan se at ægteskabsloven ikke kun handler om mænd. Men netop fordi den anden altid må være af det andet køn kan man næsten ikke undgå at læse at det er mænd der bliver gift i en kæmpe brandert, og kvinder der begår jalousi-mord. Ud fra det synspunkt at sproget er et meddelelsesmiddel er brugen af *han* altså tvivlsom, men ikke katastrofal.

Der planter en gro

Men sproget kan også være BEVIDSTHED I PRAKSIS. Man har diskuteret i hvor høj grad sproget afspejler bevidstheden. Amerikaneren Benjamin Lee Whorf har fremsat den teori at systemet i et givet sprog fuldstændig bestemmer bevidstheden. Han har sammenlignet forskellige indianersprog med engelsk og konstateret at engelsk (og dansk) er tidsprog. Vi skelner nemlig mellem genstande som angives tidløst ved navneord, og processer som angives ved udsagnsord som netop er særlige ved at de bøjes i tid. På visse indianersprog er der ikke forskel på navneord og udsagnsord. Der er altså ingen forskel på at sige *det huser og planten er gro*, og så *et hus og der gror en plante*. På disse sprog kan indianerne ikke angive tid; derimod kan de angive om afsender eller modtager kan se begivenheden eller ej. Se billedet side 32.

Whorfs teori synes dog ikke holdbar i sin strikte form. På latin var *måne* hunkøn og *sol* hankøn; på tysk er det omvendt: *Mond* er hankøn og *Sonne* er hunkøn. Ikke desto mindre kan tyskere godt forstå latin og de kan snakke om månen som et kvindeligt sexualsymbol.

Kulde vinter og sne

Whorf er da også blevet skældt ud for ikke at have lært indianersprogene godt nok og man kan også tvivle på om han har analyseret engelsk til bunds. På den anden side kan man ikke tvivle på at der er en meget tæt forbindelse mellem sprog og bevidsthed. Selv det øjensynligt tilfældige forhold om ordenes køn, har engang haft noget med bevidstheden at gøre: Sproghistorikere har konstrueret sig frem til dele af det sprog som næsten alle indiske og europæiske sprog nedstammer fra. Det ser ud til at hankøn her har været en bøj-

ning af ordet som betød 'aktiv', hunkøn en form som betød 'kollektiv' og intetkøn, 'resultat'. På oldindisk betyder hankønsordet *himas* 'kulde', hunkøn *hima* 'vinter' (mange kulder), og intetkøn, *himam* 'sne'. Dengang havde det grammatiske køn noget med bevidstheden at gøre. Siden har formerne udviklet sig så vi har fået de latinske og tyske køn – og betydningerne har udviklet sig anderledes så det overhovedet ikke er til at se systemet i det mere.

Lærere og socialarbejdere

Vi kan altså ændre lidt på Whorfs teori og skrive: Alle sprogformer har engang haft noget med bevidstheden at gøre. Og så er vi ved vores emne igen. Et nutidigt eksempel på at sproget begrænser bevidstheden.

Prøvede du at tegne en lærer, en socialarbejder og en arbejder? Tegnede du dem som mænd eller kvinder? Og løste du gåden: Lægen ved operationsbordet var drengens mor. Prøv at lave forsøgene med venner og bekendte. Talrige forsøg har vist at de fleste tegner mænd og hellere forestiller sig polygami, adoptivforældre og mødre der er deres ægtemænd utro – end at en læge skulle kunne være en kvinde.

Der er i virkeligheden flere kvinder end mænd der er lærere og socialarbejdere. Men i bevidstheden (og retssproget) kan kvinder kun være ludere og sygeplejersker.

Og mon ikke det bl.a. skyldes at vi så ofte læser og skriver *læreren . . . han, afsenderen . . . han, ægtefællen . . . han*.

Hvis du altså betragter sproget som bevidsthed i praksis er der gode grunde for at skrive *han eller hun*. Men det er lidt omstændeligt.

Lov nr. 130

HC: – Jammen hvordan går det til, at lærerinder nu skal hedde *lærere* og ikke *lærerinder*? Hvem træffer og effektuerer den slags beslutninger? Fra rødstrømpehold måtte det vel været bedre at kalde lærere for lærerinder, men det svage *køn* kan måske ikke bruges som fællesbetegnelse i dette tilfælde?

OT: Nej, det er nok ikke så godt. Det kommer nemlig an på de historiske forhold. En lærerinde var tidligere noget væsentligt andet end en lærer – bortset fra den lille forskel altså. Det var en der havde fået en anden uddannelse, en uden matematik og fysik. Det regnede man(d) åbenbart ikke med at kvinder kunne.

Andre ting viser også at lærerinder var noget mindre værdigt: til de helt små børn var der særlige forskolelærerinder, og titlen overlærerinde fandtes slet ikke. (Derimod kunne kvinder godt være overlærere.)

I 1930 blev den særlige lærerindeuddannelse afskaffet. Det skete ved lov nr. 130 af 15.4, og jeg antager at ordet lærerinde dermed er afskaffet officielt.

Det kan altså ikke ubetinget betale sig at kalde alle lærere for lærerinder hvis man vil lave en rødstrømpeaktion. Det kunne få den omvendte virkning.

Sprogaktion

Og dermed er vi kommet ind på den tredje side af sproget. Sproget er også SOCIAL HANDLING; i og med sproget skabes og opretholdes sociale forhold.

– Peter, kan du lige hente svampen er et oplagt eksempel på et magt og afhængighedsforhold der bl.a. består i og

med sproget. Befalinger kan kun den med magt udstede. På den anden side er det en form for magt at udstede befalinger. Hvis Peter nu kalder befaleren *De* ville sproget også markere forholdet barn – voksen.

Når jeg skriver *afsenderen*, *hun* har jeg altså ikke kun sørget for at kvinder i bevidstheden også kan være lærere og afsendere. Det er også en måde at ændre på de sociale relationer på, både forholdene mellem kvinder og mænd og mellem mænd og mellem kvinder. Skønt jeg selv skriver *hun* hver anden gang og *han* hver anden gang, bliver jeg selv meget overrasket når andre gør det samme. Jeg havde glemt kvinderne.

Hvis du altså betragter alle sprogets sider, hvis du bruger det både som meddelelsesmiddel, som bevidsthed i praksis og som social handling, så er der fire muligheder:

Du kan skrive *han* og være mandschauvinist, eller skrive *han eller hun* og være en omstændelig pedant, du kan skrive *høn* og være digter, eller du kan skrive *hun* (evt. hver anden gang) og være rødstrømpe (-mand?). Men du kan ikke lade være med at være noget. Det kan den latinske grammatik ikke befri dig for.

HC: – Hvor stammer forresten ordet rødstrømpe fra?

OT: – Det er oversat fra amerikansk. Og det er dannet efter *blåstrømpe*, som er en særlig intellektuel kvinde. *Blå* er udskiftet med *rød* med hvad det fører med sig af forestillinger om varmblodighed og venstreorientering.

H. Christophersen,
Hillerød.

Ole Togeby,
f. 1947,
adjunkt i dansk sprog,
Københavns Universitet.

Efter Benjamin Lee Whorf: Language, Thought and Reality (1956).

FAKTISK VERDEN	TALER (AFSENDER) TILHØRER (MODTAGER)	BEHANDLING AF EMNET, TREDIE PERSONS LØB
SITUATION 1a 		ENGELSK: "HE IS RUNNING" (HAN LØBER) HOPI: "WARI" (LØB, UDSAGN OM EN KENDSGERNING)
SITUATION 1b DEN FAKTISKE VERDEN TOM INTET LØB		ENGELSK: "HE RAN" (HAN ER LØBET) HOPI: "WARI" (LØB, UDSAGN OM EN KENDSGERNING)
SITUATION 2 		ENGELSK: "HE IS RUNNING" (HAN LØBER) HOPI: "WARI" (LØB, UDSAGN OM EN KENDSGERNING)
SITUATION 3 DEN FAKTISKE VERDEN TOM		ENGELSK: "HE RAN" (HAN LØB) HOPI: "ERA WARI" (LØB, UDSAGN OM EN KENDSGERNING FRA HUKOMMELSEN)
SITUATION 4 DEN FAKTISKE VERDEN TOM		ENGELSK: "HE WILL RUN" (HAN VIL LØBE) HOPI: "WARIKNI" (LØB, UDSAGN OM EN FORVENTET HÆNDELSE)
SITUATION 5 DEN FAKTISKE VERDEN TOM		ENGELSK: "HE RUNS" (HAN LØBER I EN SPORTSKLUB) HOPI: "WARIKNGWE" (LØB, UDSAGN OM EN LOYMÆSSIGHED)